

MEVLÂNÂ HÂLİD'İN MEKTÛBÂT'INDA BİLGİ VE ULÛHIYET*

Erkan BAYSAL**

Özet

Hâlid el-Bağdâdî, (ö. 1242/1827) Osmanlı'nın her cephede toprak kaybettiği, İslâm dünyasının büyük siyasî, sosyal ve askerî sorunlar yaşadığı bir dönemde yaşamış ilim, düşünce ve tasavvuf adamıdır. Kalam, tasavvuf ve fıkha ilişkin birden fazla eser, hâşiye ve şerhleri kaleme almıştır. Hâlid el-Bağdâdî sadece tasavvuf geleneğini sürdüren bir şahıs değil, aynı zamanda İslâmî ilimlere hâkim bir şahsiyettir. Onun bu yetkinliğini en iyi ortaya koyan eseri, farklı yerlere ve şahıslara gönderdiği mektuplarından oluşan *Mektûbât* isimli eseridir. Bağdâdî'nin kelimci kimliğinin tam olarak ortaya çıkması için kelâmın ana konularına değinirken genel olarak hangi yöntemi takip ettiğini veya hangi düşünceyi savunduğunu tespit etmek gerekir. Onun *Mektûbât*'ını esas alan bu çalışmada genel olarak betimleyici ve yer yer de eleştirel bir şekilde Hâlid el-Bağdâdî'nin başta *keşf* olmak üzere, bilgi anlayışı ve ulûhiyet konusundaki yaklaşımları tespit edilmeye çalışılacaktır. Gerek Sünnî gerekse Şîî tasavvufun en önemli bilgi kaynağı olarak kabul edilen *keşf* hakkındaki düşüncesi, onun bir bilgi kaynağı olup olmadığı, bilgi kaynağı olması durumunda ise hangi konumda bir kaynak olduğu, Yüce Allah'ın ve sıfatları Allah-âlem ilişkisinde hangi felsefî, tasavvufî ve kelâmî yaklaşımı savunduğu ana hatlarıyla ele alınacaktır. Bütün bu konularda onun farklı yer ve şahıslara gönderdiği mektuplarından oluşan *Mektûbât* isimli eseri esas alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hâlid el-Bağdâdî, keşf, ulûhiyet, zat, sıfat, Allah-âlem, vahdet-i vücûd.

KNOWLEDGE AND GODHEAD IN LETTERS OF MEVLÂNÂ HÂLİD'S MEKTÛBÂT

Abstract

Hâlid al-Baghdadi (d. 1242/1827) is a man of science, philosophy and mysticism who lived in a period when the Ottoman Empire lost lands on all fronts, and the world of Islam experienced significant political, social and military problems. He authored several works, annotations and commentaries on theology, mysticism and Islamic law. Hâlid al-Baghdadi is not merely someone who pursued the Sufi tradition, but also a dominant personality in Islamic sciences. His proficiency was exemplified with his work *Mektûbât* (Letters) that included letters he sent to various recipients and individuals. It is necessary to determine the method he followed in general or which approaches he advocated as he addressed the main themes of theology in order to reveal his identity as a theologian. In the present study that was based on his *Mektûbat*, it was aimed to determine Hâlid el-Bağdâdî's approaches on the understanding of knowledge, primarily on exploration, and on godhead, in a descriptive and in certain cases in a critical manner. His thoughts on exploration, which is considered as the most important source of information in both Sunni or Shiite mysticism, whether it is a source

* Bu makale, 4-5 Mayıs 2016 tarihinde Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Mevlânâ Hâlid-î Bağdadî ve Halidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Sempozyumu"na sunulan "Mevlânâ Hâlid'in Mektûbâtında Kelâmî Unsurlar" isimli bildiriden derlenmiştir.

** Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Ana Bilim Dalı, ebaysal@bingol.edu.tr

of information, if it is, in which situations it is a source of information, and which philosophical, mystic and theological approaches he advocated on the relationship between the attributes of Allah and Allah-universe will be addressed in general in the present study. All these discussions would be based on his work *Mektubat*, which includes the letters he sent to different correspondents and individuals.

Keywords: Hâlid el-Bağdâdî, exploration, godhead, individual, attribute, Allah-universe, wahdat al-wujûd.

Giriş

Mevlânâ Hâlid eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî, İslâm dünyasının bir bütün olarak çökmeye yüz tuttuğu, Osmanlı'nın her cephede toprak kaybetmeye başladığı, modern Batı düşüncesinin her yere hâkim olmaya başladığı bir dönemde yaşamış büyük ilim, düşünce ve tasavvuf adamıdır. Onun tesis ettiği Hâlidîyye hareketi, yetiştirdiği mutasavvıflar ve kendisine intisap eden âlimler, İslâm coğrafyasının farklı yerlerinde tasavvuf geleneğini sürdürmek ve dünyevileşmeye set çekmede oldukça etkin ve başarılı olmuşlardır.¹ Mezkûr başarının altında Hâlid el-Bağdâdî'nin ilmî ve tasavvufî şahsiyeti yatmaktadır. Çünkü o, sadece bir mutasavvıf değil aynı zamanda şair, mütekellim ve fakihdir.

Bu çalışmada temel referansımız Hâlid el-Bağdâdî'nin hayatı boyunca farklı yerlere, farklı şahıslara gönderdiği mektuplarından oluşan ve Muhammed Ali Karadağî'nin editörlüğünde bir araya getirilen *Mektûbâtü's-şeyh el-müceddidî Mevlânâ Hâlid* isimli eserdir.² Bu eserden önce yine Hâlid el-Bağdâdî'nin risale ile mektuplarından oluşan ve Muhammed Es'ad Sâhipzade (ö.1929) tarafından derlenen *Mektûbâtü Hadret-i Mevlânâ Hâlid el-müsemmâ Büğyetü'l-vacid*³ isimli eseri bulunmaktadır. Hâlid el-Bağdâdî'nin yeni basılan *Mektûbât*'ında bulunan bazı mektuplar, daha önce basılan *Mektûbat*'ında bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Ali Karadağî'nin editörlüğünde derlenen *Mektûbât* esas alınacaktır.

Hâlid el-Bağdâdî'nin Farsça ve Arapça mektuplarını yayına hazırlayan muhakkik, söz konusu mektupların onun hayatı ve idare şeklini ortaya koymada önemli bir kaynak olduğunu belirtmektedir.⁴ Bununla birlikte söz konusu mektupların bir bütün olarak onun

¹ Bkz. Süleyman Uludağ, "Hâlidîyye (Anadolu'da Hâlidîlik)", *DİA*, XV, 296, 299; Hamid Algar, "Hâlidîyye", *DİA*, XV, 296-299; Ebû'l-Hasan en'Nedvî, *Mâzâ hasire'l-âlemü bi-inhitati'l-müslimîn*, Mektebetü'l-îmân, Kahire, b.t.y. s. 207.

² Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî, *Mektûbât eş-şeyh el-müceddidî Mevlânâ Hâlid en-nakşebendî el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî*, ed. Muhammed Ali Karadağî, Hâşimi Yayınevi, İstanbul 2015.

³ Muhammed Es'ad Sahipzâde, *Mektûbâtü Hadret-i Mevlânâ Hâlid el-müsemmâ Büğyetü'l-vacid*, thk. Muhammed Hâdi el-Mardînî, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2012.

⁴ Mevlânâ Hâlid el-Bağdadî, *Mektûbât eş-şeyh el-müceddidî Mevlânâ Hâlid en-nekşebendî el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî*, ed. Muhammed Ali Karadağî, Hâşimi Yayınevi, İstanbul 2015. Arapça, s. 15.

düşünce dünyasını ortaya koyma hususunda da son derece önemli olduğu kanaatini taşımaktayız. Farklı zamanlarda, farklı şahıslara ve farklı bölgelere gönderdiği mektuplar, daha çok tebliğ ve irşatla ilgili olsa da kelam, fıkıh ve nazari tasavvufa da değinmektedir. Belirtmek gerekir ki Hâlid el-Bağdâdî, bu konulara uzun uzadıya ve detaylı bir şekilde değil ana hatlarla veya belli münasebetlerle temas etmektedir.

Konuya girmeden önce iki önemli hususu belirtmekte fayda bulunmaktadır: Birincisi; çalışmamızda doğrudan bilgi, keşif, ulûhiyet, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, Allah-âlem ilişkisi gibi konumuzu yakından ilgilendiren konular esas alınacaktır. Bu açıdan söz konusu meselelere dolaylı olarak konu olabilecek bütün detay bilgileri toplama iddiasında değiliz. Bununla birlikte Hâlid el-Bağdâdî'nin, Allah'ın zat ve sıfatları, Allah-âlem ilişkisi ve keşif gibi konulardaki yaklaşımını ana hatları ile ortaya koyabileceğimizi düşünmekteyiz. İkincisi ise çalışmamız Hâlid el-Bağdâdî'nin *Mektûbât* isimli eseri ile sınırlı olacaktır. Bu nedenle onun diğer eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerin, burada ele aldığı veya işaret ettiği bilgilerle uyumlu olup olmadığı çalışmamızın kapsamında değildir. Bilindiği gibi Hâlid el-Bağdâdî'nin irşat ve tebliğ amaçlı gönderdiği mektupları dışında bağımsız eser, haşiye, şerh ve risaleleri de bulunmaktadır.⁵ Ne var ki Hâlid el-Bağdâdî'nin mektuplarında öne çıkan düşüncelerin onun nihaî yaklaşımı olduğu söylemek pekâlâ mümkündür. Çünkü mektuplarında dikkat çeken en önemli husus, içerdiği bilgilerin genel olarak tutarlılığıdır. Farklı zamanlarda ortaya çıkan, farklı şahıslara gönderdiği ve farklı konuları içeren mektuplarında tutarsızlık yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Hâlid el-Bağdâdî'nin *Mektûbât*'ından yola çıkarak onun bazı konular hakkındaki düşüncesini tam olmasa da ortaya koymak mümkündür.

A. Mebâdî/Öncüller

Kelam ilminin mebâdî/öncüller ve mesâil/ana konuları bulunmaktadır.⁶ Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, nübüvvet ve ahiret gibi kelamın mesâili genel olarak değişmemekle beraber, bunlara hizmet eden konular ve onların temellendirilmesine yarayan metodoloji ise zaman ve zemine bağlı olarak değişebilmektedir.

Kelamın mebâdîsinden sayılan varlık, bilgi ve onlara ilişkin bilgiler, müteahhir kelam döneminin en önemli konuları arasında yer almaktadır. Söz konusu dönemde kelamın

⁵ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 64, 65; Abdurrahman Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik* (İstanbul: Kitapevi, 2000), 101-116.

⁶ Bkz. İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr, *Şerhü'l-mevâkıf*, Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 60.

ana konuları varlık ve bilgi ekseninde temellendirilmektedir. Bu nedenle varlık ile bilgiye ilişkin bilgiler ve onların temellendirilmesi felsefî kelimelerin en bariz konusu olduğu görülmektedir. Müstakil bir kelimelerin olmamasından ötürü *Mektûbât*'ta varlık ve bilgi gibi kelimenin öncülleri konusunda teorik bilgiler ve tartışmalar derinlikli bir şekilde bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hâlid el-Bağdâdî, yer yer bu konulara değinmektedir. Biz burada asıl konumuz olan bilgi ve ona ilişkin bazı önemli hususları ele alacağız.

Metafizik konusunda verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Hâlid el-Bağdâdî, idrak edilmesi ve anlaşılması açısından fizik âlem ile metafizik âlemi birbirinden ayırmaktadır. Fizik âleme ait unsurlar, akıl tarafından idrak edilebildiği halde metafizik âleme ait unsurlar akıl tarafından tam olarak idrak edilememektedir. Çünkü metafizik, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları ile ilgilenmektedir. Bu konuların akıl üstü olduğu gibi akıl, onlarla ilgili önermelere de ⁷ sahip değildir. Ancak bu durum ona göre ilahiyatçı filozofların metafizik konularda isabet etmelerine de engel teşkil etmemektedir.⁸ Bu nedenle Hâlid el-Bağdâdî, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, mebd ve meâd, nübüvvet ve risâlet gibi metafizik olan itikâdî konularının şeriata dayalı öğrenilmesini daha uygun görmektedir.⁹ Böylelikle zat ve sıfat, ahiret ve nübüvvet gibi temel itikâdî meselelerde akli yetersiz gördüğü anlaşılmaktadır. Bunu da aklın bu alanla ilgili önermelere sahip olmaması ile gerekçelendirmektedir. Hâlid el-Bağdâdî, epistemolojik bir kaynak olarak kabul ettiği keşfi de temel metafizik konularında yeterli görmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu hususların sûfi meşrebe karıştırılmadan salt vahye uygun öğrenilmesini daha doğru görmektedir.¹⁰ Onun söz konusu epistemik hareket noktasından olacak ki, birçok yerde akidenin, fırka-i nâciye olarak gördüğü Ehl-i Sünnet'in inancına göre tashih edilmesinden yer yer bahsetmektedir.¹¹

Bu konuda önemli bir hususu belirtmek gerekir ki, Hâlid el-Bağdâdî'nin metafizik konularda akıl yerine tamamen vahyi temellendirmesi onun Eş'ârî kimliğini yansıttığını söylemek mümkündür. Yaygın görüşe göre Eş'ârîler, hüsün ve kubuh ilkesine bağlı olarak Allah'a imanının da dâhil olduğu her türlü metafizik bilginin vahye dayalı olduğunu ileri sürmektedirler. Mutezile ve Mâtürîdîler ise hüsün ve kubuhun aklî olduğunu düşünmüşlerdir. Aslında Eş'ârîlerin hüsün ve kubuh konusunda yaklaşımları sevap ve cezanın eylem veya

⁷ Hâlid el-Bağdâdî, orijinal metinde "mesâil" kavramını kullanmaktadır. Mesâil, sözlükte mesele/konular demektir. Burada konu münasebeti ile "önerme" kavramını kullandık. Çünkü anladığımız kadarıyla onun mesail kavramından temel amacı, metafizik âleme konu olabilecek önermelerdir.

⁸ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 270.

⁹ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 371.

¹⁰ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 371.

¹¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 348.

söyleme terettüp etmesi ile ilgilidir. Bunun gibi Mutezile ve Matûrîdî'ler, hüsün ve kubuh ilkesine bağlı kalarak Yüce Allah'ın varlığı ve birliği konusuna aklî yaklaşmışlarsa da Yüce Allah'ın sıfatları, ahiret, sevap ve ceza gibi detaya ilişkin konuları vahye tevdi ettikleri görülmektedir.¹² Dolayısıyla Hâlid el-Bağdâdî'nin metafizik konuları vahye tevdi etmesi, akllı tamamen işlevsiz gördüğü anlamına gelmemektedir.

Bilgi kaynakları kelimada genel olarak akıl, haber-i sadık ve havass-ı selime olarak kabul edilmektedir.¹³ Bu kaynakların sıralanması, detayları, şartları ve konumu hakkında kelâmî ekoller arasında bazı tartışmalar bulunsa da onların bilgi kaynakları oldukları hususunda ciddi bir ihtilaf söz konusu değildir. Kelamcılar, hemen hemen bütün naklî ve aklî argümanları akıl, havass-ı selime ve haber-i sadık ekseninde temellendirmeye çalışmışlardır.

Hâlid el-Bağdâdî, bilgi kaynakları konusunda hem kelamcı hem mutasavvıf kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Bilginin tanımı, mahiyeti ve kısımlarına ilişkin Mektûbât'ta detay bilgiler pek bulunmamaktadır. Mektûbat'ta genel olarak Sünnî tasavvuf, İsmâilliye, bazı filozof ve kelamcılarının epistemolojik bir kaynak olarak kabul ettikleri¹⁴ keşifle ilgili önemli bilgiler mevcuttur.

Hâlid el-Bağdâdî, birçok konuda ayet ve hadislerle birlikte veya onlardan bağımsız "sahih keşif" ile "sarih vicdan"dan bahsetmekte ve keşif ehlinin ittifakından söz etmektedir.¹⁵ Elbette bu durum, onun epistemolojik bir kaynak olarak akıl veya havass-ı selimeyi reddettiği anlamına gelmemektedir. Ancak akıl yerine keşif ve vicdana vurgu yapmakla en azından mektuplarında tasavvuf kimliğini daha fazla ön plana çıkardığı görülmektedir.

Hâlid el-Bağdâdî, birçok yerde keşifle birlikte vicdanı da zikretmektedir. Bazı yerlerde keşfi, sahih vasfi ile nitelendirdiği gibi vicdanı da sarih/açık vasfi ile

¹² Geniş bilgi için Bkz. Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülaziz Muhammed el-vekîl, Müessesetü'l-halebî, Kahire 1968, s. 45; Kâdî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen İbn Ahmed el-Hemedânî, *Şerhü'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-vehbe, Kahire 1996, 64, 564-567; 'Âvâd b. Abdillâh el-Mu'tik, *el-Mu'tezile ve usûlühüm el-hamse ve mevkifü ehli's-sünneti minhâ*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1995, s. 163-167; İbnü'l-hümâm, Kemâlüddîn Muhammed İbn Abdulvahid, *Kitâbü'l-müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s. 151-164; İbrahim Özdemir, *Fıkıh Usûlünde Ta'îl Tartışmaları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 97-144; İbrahim Özdemir, "Eş'ârîlerde Kelâmî Ta'îl", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, II, Sayı, 4, 2014/2, s. 58-65.

¹³ Bkz. Neseî, Ebü'l-mü'în Meymûn İbn Muhammed, *Tebîretü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay, TDV Yayınları, Ankara 1993, I, 24-33.

¹⁴ Bkz. Süleyman Uludağ, "Keşif", *DİA*, XXV, 315,316.

¹⁵ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 142, 146, 231, 261, 268, 277, 283.

nitelendirmektedir.¹⁶ Keşif ve vicdanı bu şekilde nitelemesi önem arz etmektedir. Çünkü söz konusu nitelemenin mefhûm-i muhâlifine göre sahih olmayan keşif ile açık olmayan vicdan delil değildir. Acaba bir kelamcı veya bir mutasavvıf olarak Hâlid el-Bağdâdî bu iki vasıftan neyi kastetmektedir?.

Vicdan ve keşfin açık olmaları ile ilgili objektif ve sınırları belli olan bir şey söylemek kolay görünmemektedir. Çünkü her ikisi de sübjektif karakterlere sahiptir. Onların varlığını, verdikleri bilgilerin doğruluğunu, başkasını bağlayacak oranda epistemolojik kaynak olmaları pek kolay görünmemektedir. Aslında aynı durum vahiy için de geçerlidir. Ancak vahiy bizzat kendisi ile değil mucize, peygamberin hal ve hareketleri gibi dışsal unsurlar ile teyit edilmektedir. Bu kanıtlar olmadan vahyin salt vahiy olması, onun varlığını kanıtlanamamaktadır.¹⁷ Elbette vahyin somut bir eseri olan Kur'an, vahyin hak olduğunu doğrulamaktadır. Ancak burada da yine Kur'an'ın icâzı, onun vahiy olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz Kur'an'ın icâz vasfı ile onun vahyin eseri olması farklı şeylerdir. Dolayısıyla her halükarda vahiy, dışardan bir kanıtla ispat edilmektedir.

Tasavvuf, bazı felsefe ve kelam ekolleri tarafından epistemolojik bir kaynak olarak kabul edilen keşif, dışarıdan varlığını ispat eden hususlardan yoksundur. Bu nedenlerden dolayı Hâlid el-Bağdâdî'nin ifade ettiği keşfin sahihini sahih olmayandan ayıracak özel araçlardan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ancak Hâlid el-Bağdâdî'nin farklı yerlerde verdiği bilgilerden yola çıkarak sahih keşif için dışarıdan iki şartı gerekli gördüğü söylenebilir: Birincisi; keşfin, şeriata aykırı olmamasıdır.¹⁸ İkincisi ise keşfe mazhar olan kişinin inanç, fiil ve hallerinde istikamet üzere olmasıdır. Bu nedenle olacak ki Hâlid el-Bağdâdî, birçok yerde istikameti ön plana çıkarmakta ve istikamet bin kerametten daha hayırlı olduğunu¹⁹ ifade etmektedir. Sünnete tabi olmayı ve bid'atlerden uzak durmayı da sık sık vurgulamaktadır.²⁰

Hâlid el-Bağdâdî'nin aktardığı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla sahih keşif ve açık vicdan başlı başına bir kaynak olmanın ötesinde vahiyden sonra gelen destekleyici bir kaynaktır. “Bâtınî idrakler, istikamet ehline göre hüccet değildir”²¹ ifadesinin de bu hususla

¹⁶ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 146, 241, 268; Farsça, 281, 295, 393, 475.

¹⁷ Erkan BAYSAL, “Câbirî'de Vahiy ve Nübüvvet”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, b.y.t. 2015, s. 27.

¹⁸ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 422.

¹⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 129, 296.

²⁰ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 133,134, 138, 142, 157, 211,213, 218, 220, 227, 230, 236, 295, 296, 316, 317, 341; Farsça, s. 101,102, 106, 129, 206.

²¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 280.

ilgili olduğu söylenebilir. Bu nedenle Hâlid el-Bağdâdî, sûfîlerin “şatahâtlarına”²² aldanılmamasını tavsiye etmekte²³ ve “türehhâtan”²⁴ uzak durulmasını akidenin tashihinden sonra zikretmektedir.²⁵ Bunun gibi ibâhî mutasavvıfların hallerinden uzak durmayı tavsiye etmekte ve şeriattan hiçbir şekilde sapmamayı salık vermektedir.²⁶ Hâlid el-Bağdâdî, bazen keşfin konumunu daha da düşürmekte ve onun sadece iyi bir istidada işaret ettiğini söylemektedir.²⁷

Hâlid el-Bağdâdî, genel olarak sahih keşif ile açık vicdanı dinî kaynaklardan bağımsız bir bilgi kaynağı olarak kabul etmese de akidenin tali konularında keşif ve vicdana geniş bir alan tanımakta ve onları sıkça kullanmaktadır. Birçok konuda keşfi, ayet ve hadislerle birlikte zikretmektedir.²⁸ Özellikle kelamcılar ve İslâm filozofları arasında tartışılan, ayet ve hadislere aykırı olmasa da akıl üstü bazı konularda keşfi kullanmaktadır. Bu meyanda ehli keşfin ittifakından söz etmektedir. Bazen, hizmet yolu ile aklın kapsamadığı ve ilimle ulaşılamayacağı şeylerin elde edilebileceğine işaret etmektedir.²⁹ Keşif, ilim, irfan ve vicdan yolu ile İslâmî fırkalar arasında hak olanın diğerlerinden ayrılabilmesine işaret etmektedir.³⁰ Hâlid el-Bağdâdî, keşfi, aynı zamanda Yüce Allah’ın fiil ve sıfatların anlaşılmasında da kullanmaktadır. Söz gelimi onun ifadesine göre evrende Yüce Allah’tan başka bir müessirin olmaması sahih keşifle sabit olmaktadır.³¹ Buradan anlaşıldığı gibi Hâlid el-Bağdâdî, kelam ve İslâm felsefesini uzun zaman meşgul eden ilâhî irade-insânî irade, kaza ve kader gibi konularda tasavvufî bir metoda başvurarak konuyu farklı bir zeminde temellendirmeye çalışmaktadır.

Aslında Hâlid el-Bağdâdî’nin kelam ve felsefe açısından çözümü zor olan konuları keşfe havale etmesi, söz konusu meselelerin sadece akıl veya nas yolu ile nihaî olarak çözülemeyeceğine de bir anlamda işaret etmektedir. Ancak bu çıkarımdan yola çıkarak akıl ve felsefe yerine özsel bir karaktere sahip olan keşfin söz konusu meseleleri nihaî olarak çözdüğü veya çözebildiği iddia edilmemelidir. Çünkü akıl bazı konularda eksik olsa da

²² Şatahat: Tasavvuf litaratüründe, sekr halinin galip gelmesiyle söylenen, zahiren te’vili mümkün olmayan, akla aykırı bir iddia içeren, kolayca anlaşılamayan kapalı ve sembolik ifadelerdir.

²³ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 213.

²⁴ Türehhât: Akla ve vahye açıkça çelişen ifadelerdir.

²⁵ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 268.

²⁶ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 135.

²⁷ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 294.

²⁸ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 281.

²⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 142.

³⁰ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 283.

³¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 146.

akidenin ana konularında vahyin desteği ile birlikte en önemli ve objektif kaynak konumundadır. Bu nedenle Hâlid el-Bağdâdî'nin akidenin bazı önemli detay konularında keşfe atıfta bulunması sağlıklı bir yöntem olarak görülmemektedir. Çünkü keşif, aklî ve naklî bilgilerin aksine öznel bir bilgidir. Sadece ona mazhar olanlar veya ona mazhar olanlara itimat edenler için geçerli bir bilgi kaynağı olabilir.

Yukarıda sözü edilen sorunu gidermek için Hâlid el-Bâğdâdî'nin söz konusu bilgilerin sadece keşfe mazhar olanlar için bilgi değeri taşıdığı da söylenebilir. Çünkü bazen söz konusu keşfin kendi ehl-i için ortaya çıktığına “تبيين عند أهله” işaret etmektedir.³² Bu nedenle daha önce ifade ettiğimiz gibi Hâlid el-Bağdâdî, itikadın ana konularının akıl veya keşifle değil, vahye dayanarak öğrenilmesini istemektedir.³³ Bu durum sadece akidede değil amelde de böyledir. Ona göre tasavvufun en önemli esası olan zikir, akidenin tashihi ve dört mezhepten birine göre farzları yaptıktan sonra gelmektedir.³⁴ Ana konular dışındaki tali konularda ise ifade ettiğimiz üzere sıkça sahih keşif ve açık vicdanı kullanmakta ve keşif ehlinin ittifakından söz etmektedir.³⁵

Bu konuda son derece önemli bir hususa işaret etmekte fayda bulunmaktadır. *Mektûbât*'ta bilgi kaynakları ve onlara ilişkin tartışmalar derli toplu yer almamaktadır. Ancak onun Ehl-i sünnet ve şeriata bağlılık vurgusu, epistemolojik zeminden yoksun değildir. Dolayısıyla onun bir kelamcı olarak akıl, haber-i sâdık ve havas-ı selimeyi temel bilgi kaynakları olarak kabul ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte ifade ettiğimiz üzere Hâlid el-Bağdâdî, keşfi de önemli bir bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Onun sahih olabilmesi için şeriata zahirine uygun olmasını zorunlu gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak ifade ettiğimiz üzere farklı yorumlanabilecek bazı nasların anlaşılmasında keşfi referans göstermektedir. Bu da onun işaret ettiği *keşfin şeriatta uyumlu olması* şartını geçersiz bırakmaktadır. Çünkü bu durumda keşif, ayet ve hadislere bağlı bir kaynak olmanın ötesinde onların anlaşılmasını sağlayan belirleyici bir kaynak olmaktadır. Hâlid el-Bağdâdî, her ne kadar temel itikâdî konularında naslara bağlı kalmaya çalışsa da böyle bir yaklaşımın çelişik olduğu görülmektedir.

B. Mesâil

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, kelamın konuları mebâdî ve mesâilden oluşmaktadır.

³² Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 146.

³³ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s.270, 371.

³⁴ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 268.

³⁵ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 142, 146, 231, 268, 283.

Mesâil, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, nübüvvet ve ahiret gibi ana konulardır. İslâm düşüncesini büyük ölçüde etkilemesi ve bazı fırkalar tarafından itikadî bir konu haline getirilmesinden dolayı imâmet ve ona ilişkin konular da daha sonra kelâmın önemli konuları arasında yer almıştır.

1. Ulûhiyet

Yüce Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve âlemle ilişkisi teolojinin en önemli konuları arasında yer almaktadır. Hemen hemen bu konuları tartışmayan, ona ilişkin aklî, naklî ve benzeri argümanları ileri sürmeyen bir felsefî ekol veya dinî inanç bulunmamaktadır.³⁶ Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, İslâm düşünce tarihi boyunca da bütün yönleri ile tartışılmıştır. Bu konular ekseninde farklı felsefî ve kelâmî ekoller ortaya çıkmıştır. Sözelimi meşşâilik, işrâkîlik, vahdet-i vücûd, hikmet-i müteâlî gibi felsefî ekollerle birlikte Mutezile, Eş'ârîyye ve Mâtûrîdiyye gibi kelâmî ekoller temelde Yüce Allah'ın zat ve sıfatları, Allah-âlem ve Allah-insan ilişkisi bağlamında oluşmuştur.

a. Allah'ın Zat ve Sıfatları

Hâlid el-Bağdâdî diğer Müslüman âlimler gibi şirki en büyük günah saymakta³⁷ ve tevhit ilkesini vurgulamaktadır. Ona göre etimolojik olarak da *Allah* ismi benzersiz zatı ifade etmektedir.³⁸ Allah'ın varlığı ve birliği konusunda düşünce tarihi boyunca bir dizi kanıt ileri sürülmüştür. Onların başında ontolojik (mükemmel varlık, vâcibü'l-vücûd v.b.) ve kozmolojik (hudûs ve imkân) deliller gelmektedir. Hâlid el-Bağdâdî, Allah'ın birliğinden bahsederken “vacibü'l-vücûd” kavramını kullanmaktadır.³⁹ Böylelikle ilk önce İslâm filozofları daha sonra kısmen kelâmcılar tarafından kullanılan, temelde tümelden tikele doğru gitmeyi esas alan ontolojik delille atıfta bulunmaktadır.⁴⁰

Yüce Allah'ın bütün kemâl sıfatlarına sahip olduğu konusunda kelâmda bir tartışma söz konusu değildir. Ancak sıfat-zat ilişkisi, sıfatların mahiyeti, anlaşılması ve kategorize edilmesi konusunda önemli tartışmalar yapılmıştır. Söz gelimi Ehl-i Sünnet ile Mutezile arasında zat-sıfat ilişkisi tartışıldığı gibi Ehl-i Sünnet âlimleri arasında vücûdun zâtî bir sıfat

³⁶ Bkz. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2014, s. 17. Ulûhiyet ile ilgili yapılan tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed, *Gâyetü'l-meram fî 'ilmi'l-keîâm*, thk. Ahmed ferîd el-Mezîdî, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004, s. 18; Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *Nihâyetiü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keîâm*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004, s. 36-55.

³⁷ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 194.

³⁸ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 87.

³⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁴⁰ Geniş bilgi için Bkz. Mehmet S. Aydın, *a.g.e.*, s. 27-60.

olup olmadığı ve kudrete ek olarak tekvînin sübûti bir sıfat olup olmadığı gibi konular tartışma konusu olmuştur.⁴¹

Hâlid el-Bağdâdî, sıfatlar konusunda genel olarak Eş'arîler gibi düşünmektedir. Mutezile'nin otorite ismi Zamehşeri'nin (ö. 538/1144) itidalden uzaklaştığını ve inkârla nitelendirildiğini ifade etmektedir.⁴² Sözü ettiği inkâr, Mutezile'nin zattan bağımsız sıfatları kabul etmedikleridir. Hâlid el-Bağdâdî, Allah'ın bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğu ve eksiklik içecek sıfatlardan münezzehe olduğunu açıkça belirtmektedir.⁴³

Hâlid el-Bağdâdî, Yüce Allah'ın sıfatlarından bahsederken bazen Ehl-i Sünnet kelimelerindeki zâtî ve sübûti kategorisine bağlı kalmamaktadır. O, bu iki sıfat kategorisinde yer alan bazı sıfatları bir araya getirerek farklı bir kategori oluşturmaktadır. Yüce Allah'ın "ulûhiyet", "kıdem", "beka", "yaratma" ve "kudret" ile münferit olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴ Aslında buradaki tevhit anlayışı, Ehl-i Sünnet'in Yüce Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri ile "tek" olduğu anlayışından farklı değildir. Çünkü söz konusu ifadelerle göre Allah, zat bakımından ulûhiyet, sıfat bakımından beka ve kıdem ile tek olduğu gibi fiil bakımından da halk ve kudretle tektir. Aynı zamanda Yüce Allah'ın zat, sıfat ve fiilde benzersiz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵

Hâlid el-Bağdâdî, bazı yerlerde Yüce Allah'ı "feyyâz-ı mutlak" olarak nitelendirmektedir.⁴⁶ Bu nitelemenin iki hususa işaret ettiği söylenebilir: Birincisi; Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarının tevkîfî olup olmadığı ile ilgilidir. Bilindiği gibi birçok kelamcıya göre Yüce Allah'ın isim ve sıfatları tevkîfidir. Buna göre Yüce Allah'ın Kur'an ve sahih sünnette yer alan isim ve sıfatlara ek olarak yeni bir isim ve sıfat kullanmak caiz değildir. Mutezile ve Eş'ârî'den Bâkîllânî'ye (ö. 403/1013) göre ise "kemali ifade etmesi", "eksikliği çağrıştırmaması" ve "aslının naslarda bulunması" şartlarıyla yeni bir isim veya sıfat kullanılabilir. Gazzâlî'ye (ö.505/1111) göre ise sadece isimlerde tevkîfîlik söz konusudur.⁴⁷ Buradan anlaşıldığına göre Hâlid el-Bağdâdî, isim ve sıfatların tevkîfî olmadığını

⁴¹ Geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, Abdurrahman İbn Muhammed, *Lübâbü'l-muhassal fî usûli'd-dîn*, thk. Abbas Muhammed Hasan, Dârü'l-marife el-câmi'iyye, İskenderiyye 1996, s. 143-162.

⁴² Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 301.

⁴³ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁴⁴ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁴⁵ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

⁴⁶ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 239, 269,

⁴⁷ Bkz. Taftâzânî, Mes'ûd İbn Ömer, *Şerhü'l-makasid*, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, III, 256-258; Bağdâdî, Ebû Mensûr Abdülkahir, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 138, 139.

düşünmektedir. İkincisi ise “feyyâz” kavramı, Allah-âlem ilişkisinde “feyiz teorisine”⁴⁸ işaret etmektedir. Ancak daha sonra ifade edeceğimiz üzere Hâlid el-Bağdâdî, Allah-âlem ilişkisinde temelde “yaratma”yı esas almaktadır. Bu nedenle onun kullandığı feyiz ve benzeri kavramların felsefi veya kelâmî değildir. Onların daha çok tasavvufi içerikli olduğu ve “Yüce Allah’ın kesintisiz nimetlerin kaynağı” anlamında olduğu söylenebilir.

Hâlid el-Bağdâdî, kelim ve İslâm felsefesinde yer alan tenzih anlayışını aynen kabul etmektedir. Yüce Allah’ın yaratıklardan tamamen münezzehe olduğu, teşbih ve tecsimden uzak olduğu,⁴⁹ hayale gelen hiçbir şeye benzemediğini,⁵⁰ Yüce Allah ve sıfatlarının cisim, cevher ve araz olmadığı, her hangi bir hadisin O’nunla kaim olamayacağı, cisim ve ilintilerinden münezzehe olduğu,⁵¹ Yüce Allah’ın hayatı ruh, ceset ve diğer temel şeylere bağlı olmadığını ifade etmektedir.⁵²

Hâlid el-Bağdâdî, zatla birlikte sıfatların da cisim ve ilintilerinden münezzehe olduğunu ifade etmektedir.⁵³ Bu yaklaşım, Müşebbihe, Mücessime ve bazı Kerramî şahıslar gibi antropoformik akımlara açıkça bir reddiyedir. Elbette antropoformik yaklaşımların temelinde sadece onun reddettiği hususlar bulunmamaktadır. Ancak bu ifade, klasik kelim kaynaklarında Müşebbihe ve Mücessime gibi akımların reddine yönelik olduğu bilinen bir husustur.⁵⁴ Hâlid el-Bağdâdî, bu konuda Ehl-i Sünnet gibi Allah’ın zat, sıfat ve fillerinde benzersiz olduğuna inanmaktadır. O’nun zat ve sıfatlarında her hangi bir değişiklik söz konusu değildir. O, ezelde hangi zati sıfatlara sahipse evreni yarattıktan sonra da aynı sıfatlara sahiptir.⁵⁵ O’nun sıfatlarında çokluk da mevzu bahis değildir. Çokluk olsa olsa taallukatta olur. Taallukattaki çokluk, sıfatlardaki çokluğu zorunlu kılmamaktadır.⁵⁶ Dolayısıyla Yüce Allah’ın zat ile birlikte sıfatları bulunmakta ve bu durum onun zat veya sıfatlarında her hangi bir çokluğa yol açmamaktadır. Bu yaklaşım, Yüce Allah’a sıfatların nispet edilmesi onun zati veya sıfatlarında çokluğa yol açacağını düşünen filozof ve teologlara bir reddiye konumundadır.

⁴⁸ Feyiz teorisi hakkında geniş bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul 2009, s. 94.

⁴⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

⁵⁰ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s.134.

⁵¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁵² Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 85.

⁵³ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁵⁴Bkz. Âmidî, Ebü’l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed, *Ebkârü’l-efkâr fi usûli’-d-dîn*, Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, Beyrut 2003, I, 442-468.

⁵⁵ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83,84.

⁵⁶ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 85.

Kelamda tartışılan en önemli konulardan biri, rü'yetullah (Yüce Allah'ın görülmesi) problemidir. Mutezile, Allah'ın cisim, cevher vb. olmadığından dolayı ahirette görülmesini reddetmektedir. Bu meyanda birçok aklî ve naklî argümanları ileri sürmektedir.⁵⁷ Ehl-i Sünnet âlimleri ise rü'yetin aklen muhal olmadığını⁵⁸ ve bazı naklî kanıtlara dayanarak rü'yetin ahirette fiili olarak gerçekleşeceği⁵⁹ savunmuşlardır. Hâlid el-Bağdâdî, bu konuda Ehl-i Sünnet gibi düşünmektedir. Ona göre ahirette Yüce Allah, gözle görülecektir. Buna ilave olarak konuya tasavvufî bir perspektifle yaklaşarak Yüce Allah'ın dünya ve ahirette kalple görülebileceğini de ifade etmektedir.⁶⁰ Ancak rü'yetin ahirette gerçekleşip gerçekleşmeyeceği aklî ve naklî olarak bunca ihtilafa neden olmuşken onun dünyada gerçekleşeceğini iddia etmenin aklî ve naklî argümanları zayıf olsa gerektir. Ayrıca Hâlid el-Bağdâdî, kalple görülmesinin keyfiyeti ve sınırlarını da belirgin bir şekilde ortaya koymamaktadır.

Hâlid el-Bağdâdî, ilâhî ilmin mevcut ve ma'dûm, küllî ve cüz'î, gayp ve şahadet âlemine giren her şeye taalluk ettiğini belirtmektedir. Bunu da Allah'ın yaratma sıfatı ile ilişkilendirmektedir. Çünkü Allah'ın yarattığı bir şeyi bilmemesi veya ondan haberdar olmaması mümkün değildir.⁶¹ Burada önemli bir hususu ifade etmek gerekir. Bilindiği gibi ilâhî ilmin gerek zatı dışındaki diğer varlıklara taalluk edip etmediği, gerekse diğer varlıklara taalluk etmesi durumunda onlara küllî veya cüz'î bir şekilde taalluk edip etmediği antik Yunan felsefesi ile İslâm felsefesinde tartışma konusu olmuştur.⁶² Genel kaniya göre Meşşâî filozoflar, ilâhî ilmin zatı dışındaki varlıklara taalluk ettiğini kabul ettikleri halde diğer varlıklara cüz'î olarak değil küllî olarak taalluk ettiğini kabul etmişlerdir.⁶³ Kelamcılara göre ise Yüce Allah'ın ilim sıfatı mutlakdır. Onun her hangi bir şeyle sınırlandırılması söz konusu değildir.⁶⁴ Gazzâlî ilâhî ilmin sınırlandırılmasını küfür olarak telakki etmekte ve bu şekilde düşünenleri tekfir etmektedir.⁶⁵ Onun hedefinde ise İslâm düşünce tarihinde bunun savunucuları olarak bilinen Fârâbî (ö.339/950) ve İbn Sinâ (ö. 428/1037) bulunmaktadır.

⁵⁷ Zemâşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, thk. Abbas Hüseyin isa, Mektebetü bedri'l-ilmî ve's-sekâfi, Sana 2004, 6,7.

⁵⁸ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, I, 390.

⁵⁹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, I, 424, 425.

⁶⁰ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁶¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

⁶² Bkz. İbn Haldûn, *Lübâb*, s. Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s.124-135; Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed, *Tehâfütü'l-felâsife*, Dârü't-takvâ, Dımaşk 2006, s. 125,126.

⁶³ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 126.

⁶⁴ Zevâhirî, Muhammed Hüseyin, *et-Tehkîküt-tâm fî 'ilmi'l-keâm*, Mektebetü'n-nahdeti'l-Misriyye, Kahire 1939, s. 61.

⁶⁵ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 210; *el-Münkiz mine'd-dalâl*, thk. Mahmûd Bîcû, Dımaşk 1992, s. 49, 50.

Hâlid el-Bağdâdî, bu konuda kelimcilerden farklı düşünmeyerek ilâhî ilmin her şeye taalluk ettiğini açıkça ifade etmektedir.

İlâhî ilmin, tefekkür, cehalet ve nisyandan münezzehe olduğunu ifade eden Hâlid el-Bağdâdî, iradesinin tereddüt ve kalp, kudretinin aletin yardımı ve yardımcıların desteği, işitmesinin kulak tevehhümünden, gözlerinin kirpik ve kaşlardan, kelimasının ağız ve dilden uzak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Hâlid el-Bağdâdî, yeryüzü ve gökyüzünde ilâhî iradenin dışında kalan hiçbir şeyin olmadığını ifade etmektedir. Evrende olup biten her şey, onun kudreti kapsamındadır. İmkân âleminde bir zerre bile Yüce Allah'ın hükmünün dışında değildir. Yüce Allah'ın kudreti iradesine, iradesi ise ilmine tabidir. Dolayısıyla O'nun ilim, kudret ve iradesi dışında kalan hiçbir varlık bulunmamaktadır. Aynı zamanda Yüce Allah'ın görmesi ve işitmesi de her şeye taalluk etmektedir. Hiçbir şey onun basar ve sem' sıfatları dışında değildir. Bu konuda yakın uzak, küçük ve büyük ayrımı söz konusu değildir.⁶⁷

Kelam tarihi boyunca en fazla tartışılan konulardan biri, Yüce Allah'ın "kelam" sıfatıdır. Ehl-i Sünnet kelimcileri, Kur'an'ın mana bakımından Yüce Allah'ın ezeli kelamı olduğunu, daha sonra lafza dönüştürüldüğünü söylemişlerdir. Dolayısıyla asıl kelam sesler ve harfler değil Yüce Allah'ın zatında bulunan manalardır.⁶⁸ Mutezile, kelâm-ı nefsiyi kabul etmedikleri için Kur'an'ın mahlûk olduğunu düşünmüşlerdir.⁶⁹ Hâlid el-Bağdâdî, kelam sıfatını açıklarken, Allah'ın mukaddem bir ses ve sessizlik olmaksızın diğer sıfatları gibi ezeli bir sıfatla konuştuğunu ifade etmektedir. Allah, söz konusu kelamını peygamberlere indirmiş, onu Kur'an, Zebûr, İncil ve Suhuf olarak isimlendirmiştir.⁷⁰

Kaza ve kader konusuna gelince Hâlid el-Bağdâdî, kazayı iki kısma ayırmaktadır. Birincisi; hiçbir şekilde geri çevrilemez olan *mübrem* kazadır. Ona göre bu kaza türünün reddedilmesi asla söz konusu değildir.⁷¹ Zira bu tür kaza, Yüce Allah'ın nihai kararını ifade etmektedir. Bu nedenle onun reddedilebileceğini kabul etmek, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları konusunda birkaç soruna yol açacaktır. Bunlar; Yüce Allah'ın cahil olması, yalancı olması, daha önce kesin olarak kararlaştırdığı bir hususu meydana getirmekten aciz kalmasıdır. Aynı zamanda ilâhî iradenin ezelde kesin olarak kararlaştırdığı bir şeyin aksine taalluk etmesi de

⁶⁶ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 85.

⁶⁷ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

⁶⁸ Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 181; Âmidî, *Gâyetü'l-meram*, s. 86,87.

⁶⁹ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen İbn Ahmed el-Hemedânî, *el-Müğnî fi ebvâbi'l-'adli ve't-tevhîd* (Halkü'l-Kur'an), Kahire b.t.y, s. 3,14,15.

⁷⁰ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84, 85.

⁷¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 191.

caiz değildir. Zira irade, muhal-i zatînin (bir şeyin bizatihi imkânsız olması) aksine taalluk edemez. Yüce Allah'ın nakıs olmasını gerektiren her şey de muhal-ı zati kapsamındadır.⁷² İkincisi ise muallâk kazadır ki Yüce Allah tarafından iptal edilebilir. Bu da kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi hem ilâhî ilim hem Levh-i Mahfûz'da muallak olandır. İkincisi ise ilâhî ilimde muallak olmakla birlikte Levh-i Mahfuz'da mübrem olandır.⁷³

b. Allah-âlem ilişkisi

Kelam ve İslâm felsefesinin en temel konularından biri Allah-âlem ilişkisidir. Bu ilişki temelde âlemin kıdemi ve hudûsu çerçevesinde cereyan etmektedir. Meşşâî geleneğine mensup filozoflara göre âlem, zamansal olarak kadimdir. Her ne kadar zâtî olarak Allah'a bağlı olsa da (illet-malûl) zamansal olarak Allah gibi kadimdir.⁷⁴ Allah-âlem ilişkisi, aynı zamanda feyiz ve işrak teorilerini savunan İşrâkî ve hikmeti müteâlî filozofları tarafından da bütün yönleri ile ele alınmıştır.

Hâlid el-Bağdâdî, Allah-âlem ilişkisinde kelamcılar gibi düşünmektedir. Ona göre âlem, yoktan var edilmiştir. Dolayısıyla zamansal olarak onun kıdemi söz konusu değildir.⁷⁵ Buna bağlı olarak kelam ve İslâm felsefesinde tartışılan en önemli konulardan biri, âlemin zorunlu olarak Allah'tan sadır olması veya onun tarafından ihtiyârî olarak yaratılması konusudur. Meşşâî filozoflar yaygın kelâmî anlamda iradeyi reddetmişlerdir.⁷⁶ Çünkü onlara göre Allah mûcibün bi'z-zâtîdir. Âlemin ondan sadır olması zorunludur. İlâhî irade olsa olsa onlara ve bazı kelamcılara göre ilim, emir ve yaratma gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁷ Hâlid el-Bağdâdî, âlemin hudûsundan bahsederken Allah'ın, evreni kendi ihtiyarı ile yarattığını açıkça ifade etmektedir. Ayrıca yaratmanın O'nun zat ve sıfatlarında hiçbir değişiklik yapmadığını, O'na yeni isim ve sıfat kazandırmadığını, Allah'ın bütün zat ve kemâl sıfatları ile kadim olduğunu,⁷⁸ dolayısıyla âlemin hudûsu Yüce Allah'ın zatını hiçbir şekilde etkilemediğini ifade etmektedir.

Hâlid el-Bağdâdî, Yüce Allah'ın âlemi yoktan var etmesi, onun hakiki mülk sahibi olmasını doğurduğuna işaret etmektedir. Daha açık bir ifade ile Allah, evreni yoktan var

⁷² Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 192, 193.

⁷³ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 193.

⁷⁴ Bkz. Gazzâlî, *Tehâfût*, s. 22.

⁷⁵ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁷⁶ Râzî, Fahreddîn Muhammed ibn Ömer, *el-Metalibü'l-âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâz es-Seka, Dârü'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1987, III, 175.

⁷⁷ Bkz. Neseî, *Tebîretü'l-edille*, I, 493; Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İşrâtü'l-merâm min 'ibâratî'l-imâm*, nşr. Hasan Mahmûd Abdullatîf, Kahire, 1949, s. 153; Âmidî, *Gayetü'l-merâm*, s. 54.

⁷⁸ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

ettiği için, evren ve içinde bulunan her şey onun mülküdür. Bu nedenle kulluğu hak eden tek varlık Yüce Allah'tır.⁷⁹ Çünkü dolaylı veya dolaysız her şey ilk mucide dayandığı için varlık kategorisine giren bütün zâtî ve izâfî unsurlar ona dayanmaktadır. Bu durumda onun kulluğu hak eden mutlak varlık olmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Allah-âlem ilişkisi kapsamında kalam ve İslâm felsefesi boyunca yapılan en önemli tartışmalardan biri, insan fiillerine ilişkin Allah'ın yaratma sıfatıdır. Bu konuda kaza ve kader, sevap ve ceza konuları bağlamında uzun uzadıya tartışılmıştır. Mutezile'ye göre insan, ihtiyârî/tercihe dayalı fiillerinin yaratıcısıdır. İhtiyârî fiillerinin yaratılmasını Allah'a nispet edilmesini adalete uygun görmemektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise ilâhî kudreti merkeze koyarak yaratma fiilini insana nispet etmemişlerdir. Sevap ve cezayı gerekçelendirmek için "kesb" ve "azm-i musammem" gibi teorileri geliştirmişlerdir.⁸⁰ Hâlid el-Bağdâdî, bu konuda Eş'ârîler gibi düşünmektedir. Ona göre Allah, başta insanın ihtiyârî fiilleri olmak üzere hayır ve şer ayrımı olmaksızın her şeyin yaratıcısıdır.⁸¹ Küfür ve günah, onun iradesi kapsamında gerçekleştiği halde onun emri, rızası ve sevgisi ile meydana gelmemektedir.⁸² Dolayısıyla bu konuda diğer Ehl-i Sünnet âlimleri gibi insan fiilleri konusunda halk sıfatına hâle getirmemeye çalışmaktadır. Esbâba tevessül konusunda da Hâlid el-Bağdâdî, Allah dışında başka bir müessiri kabul etmemek kaydıyla sebeplere tevessül etmenin övülen bir durum olabileceğini ifade etmektedir.⁸³

Kalam ve İslâm düşüncesinde en çok tartışılan konulardan biri *kötülük* problemi gelmektedir. Kötülüğün âlemde neden var olduğu, Yüce Allah'ın özellikle ihtiyârî fiillerindeki kötülüğü yaratıp yaratmadığı düşünce tarihi boyunca tartışma konusu olagelmıştır. Hâlid el-Bağdâdî, diğer Ehl-i Sünnet kalamcıları gibi hiçbir şeyin ilâhî irade, yaratma ve te'sirini dışında kalmadığını kabul etmektedir. Ancak bunun ispatında kalam yerine tasavvufî bir argümana başvurmakta ve bunun sahîh keşifle sabit olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴ Evrendeki kötülüğün varlığını imtihanın bir gereği olarak telakki etmektedir. Ona göre yeryüzü hepsi iyi veya hepsi kötü olsaydı yaratılışın amacı bir kıl payı kadar hâsıl olmayacaktı.⁸⁵

⁷⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁸⁰ Bkz. İbnü'l-hümâm, *Kitâbü'l-müsâyere*, s. 91-115.

⁸¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 84.

⁸² Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 85.

⁸³ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 436.

⁸⁴ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 146.

⁸⁵ Bkz. Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 126.

Allah-âlem ilişkisi konusunda felsefi tasavvuf geleneğinin en önemli tartışma konularından biri, hulûl, ittihâd, vahdet-i vücûd ile vehdet-i şühûd konularıdır. Yeri gelmişken önemli bir hususa işaret etmekte fayda bulunmaktadır: İslâm düşünce tarihinde cereyan eden vahdet-i vücûd tartışmaları, Modern Batı felsefesinde panteizm olarak ifade edilen Allah-âlem birlikteliğinden farklıdır. Muhammed Âbid el-Câbirî, bu farka işaret ederek (ö. 2010) panteizmin âlemi merkeze koyarak Allah'ı ona kurban ettiğini buna karşılık İslâm düşüncesindeki vahdet-i vücûd anlayışın ise Allah'ı merkeze koyarak âlemi O'na feda ettiğini ifade etmektedir.⁸⁶

Hâlid el-Bağdâdî, Allah'ın hiçbir şeyle birleşmediğini ve hiçbir şeye hulûl etmediğini ifade ederek panteizme özdeş olarak yorumlanabilecek vahdet-i vücûd anlayışlarını açıkça reddetmektedir.⁸⁷ Bununla birlikte bazen vahdet-i vücûda işaret ettiği söylenebilen kelimeler de kullanmaktadır. Sözelimi, birçok yerde vücudun nefyini⁸⁸ tavsiye etmektedir. Bazen de “nefy-i etam”⁸⁹ gibi benzer ifadeleri kullanmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, onun başka yerlerdeki ifadelerinden anlaşıldığına göre nefy-i vücuttan kastı, teorik olarak Allah dışındaki varlığı inkâr etmek değil sûfinin tasavvufî bir hal olarak kendi varlığını yok saymasıdır. Bu anlamda ona göre vücut tasavvuru, kişinin kendini güzel vasıflarla nitelendiğini düşünerek diğer insanlardan daha üstün olduğunu görmemesidir. Bu durum, ulûhiyet iddiası anlamına geldiği gibi ilâhî laneti de gerektirmektedir.⁹⁰ Dolayısıyla onun kullandığı ve vahdet-i vücûda işaret eden kavramlar, teorik ve sistematik bir düşünceye değil amelî ve hâle dayalı bir duruma matuftur. Teorik olarak Hâlid el-Bağdâdî'nin vahdet-i vücûdu benimsediği söylemek zor olmakla beraber daha çok vehdet-i şühûdu benimsediği söylenebilir. Onun ifadesinden anlaşıldığı gibi vehdet-i şühûd, basiret gözü ile vahdette kesreti, kesrette de vahdeti görmektir.⁹¹

Sonuç

Hâlid el-Bağdâdî'nin hem mütekellim hem de mutasavvıf kimliği vardır. Bazı konulara kelâmî bazı konulara da tasavvufî perspektiften yaklaşmaktadır. Sahih keşif ve açık vicdana sık sık referansta bulunmaktadır. Genel olarak keşfi sahit, vicdanı açık vasfi ile nitelendirmektedir. *Mektûbât*'ının farklı yerlerinde verdiği bilgilerden yola çıkarak sahit

⁸⁶ Bkz. Muhammed Abid el-Câbirî, *Bünyetü'l-akli'l-Arabî*, el-Merkezü's-sekafi'l-Arabî, Beyrut, s. 358,359.

⁸⁷ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 83.

⁸⁸ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 129, 211, 230, 232, 255, 320, 357; Farsça, 130, 132.

⁸⁹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 273, 293.

⁹⁰ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Farsça, s. 125, 126.

⁹¹ Mevlânâ Hâlid, *Mektûbât*, Arapça, s. 355.

keşif için iki şartı öngördüğü söylenebilir. Birincisi; keşfin şeriata aykırı olmaması; ikincisi ise keşif sahibinin hal ve hareketlerinde istikamet üzerinde olmasıdır.

Hâlid el-Bağdâdî, sahih keşfi epistemolojik bir kaynak olarak kabul etmekle beraber, akaidin temel konularında akli yetersiz gördüğü gibi keşfi de uygun görmemektedir. Ona göre akaidin temel konuları olan Allah'ın zat ve sıfatları, nübüvvet, mebde ve meâd konuları sadece şeriata göre öğrenilmelidir. Hiçbir şekilde şeriattan bağımsız keşif ve bâtinî idraki tasvip etmemektedir. Bazen de keşif ve kerameti bir istidad ve şeriatın uygulanmasını kolaylaştıran bir aracı olarak değerlendirmektedir. Ona göre keşif, içtihat konumundadır. İchtihatta hata olabileceği gibi keşifte de hata olabilir. Bu durumda müçtehit ve kâşif mâzur görülse de taklid edilmesi caiz değildir. Hâlid el-Bağdâdî, keşfi şeriattan bağımsız epistemolojik bir kaynak olarak kabul etmese de İtikadın ana konuları dışındaki kelam ve İslâm felsefesinde tartışılan konularda keşfi referans göstermektedir.

Hâlid el-Bağdâdî, Yüce Allah'ın zat ve sıfatları konusunda Eşârî kelam sisteminden ayrılmamaktadır. Hâlid el-Bağdâdî, panteizme özdeş olarak yorumlanabilecek vahdet-i vücûd anlayışlarını reddetmektedir. Hâlid el-Bağdâdî'nin vücûdun nefyi anlamındaki ifadeleri nazarî değil amelî bir ilkeye matuftur. Bu ifadeler, müridin kendini kimseden daha büyük görmemesi ve varlığını yok saymasını ifade etmektedir. Buna karşın vahdet-i şühûdu kullanmaktadır. Onu da kesrette vahdeti, vahdette kesreti gördüğü anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Abdurrahman, Memiş, *Hâlidî Bağdâdî ve Anadolu'da Hâlidîlik*, Kitapevi, İstanbul 2000.

Algar, Hamid, "Hâlidîyye", *DİA*, XV.

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed, *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003.

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed, *Gâyetü'l-meram fî ilmi'l-keâm*, Lübnan 2004.

Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2014.

Bağdâdî, Ebû Mensûr Abdülkahir, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2002,

Bağdadî, Mevlânâ Halid, *Mektûbât eş-Şeyh el-Müceddidî Mevlânâ Hâlid en-nekşebendî el-Bağdâdî eş-Şehrezûrî*, ed. Muhammed Ali Karadağî, Hâşimi Yayınevi, İstanbul 2015.

Baysal, Erkan, "Câbirî'de Vahiy ve Nübüvvet", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, b.y.t. 2015.

- Bekir Topaloğlu-İlyas çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibâratı'l-imâm*, nşr. Hasan Mahmûd Abdullatîf, Kahire, 1949.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Bünyetü'l-akli'l-Arabî*, Merkezü's-sekaff'l-Arabî, Beyrut 1991.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed, *el-Münkiz mine'd-dalâl*, tkh. Mahmûd Bîcû, Dimaşk 1992.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed, *Tehâfütü'l-felâsife*, Dârü't-takvâ, Dimaşk 2006.
- İbn Haldûn, Abdurrahman İbn Muhammed, *Lübâbü'l-muhassal fî usûli'd-dîn*, thk. Abbas Muhammed Hasan, Dârü'l-marife el-câmi'iyye, İskenderiyye 1996.
- İbn Haldûn, Abdurrahman, *Mukaddime ibn Haldûn*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed İbn Abdulvahid, *Kitâbü'l-müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr, *Şerhü'l-mevâkıf*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen İbn Ahmed el-Hemedânî, *el-Müğnî fî ebvâbi'l-'adli ve't-tevhîd*, (Halkü'l-Kur'an) Kahire b.t.y.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebü'l-Hasen İbn Ahmed el-Hemedânî, *Şerhü'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-vehbe, Kahire 1996.
- Mu'tik, 'Âvâd b. Abdillâh, *el-Mu'tezile ve usûlühüm el-hamse ve mevkifü ehli's-sünneti minhâ*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1995.
- Nedvî, Ebü'l-Hasan, *Mâzâ hasire'l-'âlemü bi-inhitati'l-Müslimîn*, Mektebetü'l-îmân, Kahire, b.t.y.
- Nesefî, Ebü'l-mü'în Meymûn ibn Muhammed, *Tebisretü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- Özdemir, İbrahim, "Eş'ârîlerde Kelâmî Ta'lil", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, II, Sayı, 4, 2014/2.
- Özdemir, İbrahim, *Fıkıh Usûlünde Ta'lil Tartışmaları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed İbn Ömer, *el-Metalibü'l-'âliyye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâz es-Seka, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *Nihâyetiü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keâm*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2004.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*,

thk. Abdülaziz Muhammed el-vekîl, Müessesetü'l-halebî, Kahire 1968.

Taftâzânî, Mes'ûd ibn Ömer, *Şerhü'l-makasid*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2001.

Uludağ, Süleyman, "Hâlidîye (Anadolu'da Hâlidîlik)", *DİA*, XV.

Uludağ, Süleyman, "Keşif", *DİA*, XXV.

Uludağ, Süleyman, "Şathiyye", *DİA*, XXXVIII.

Zemâşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*,

thk. Abbas Hüseyin isa, Mektebetü bedri'l-ilmî ve's-sekâfî, Sana 2004

Zevâhirî, Muhammed Hüseyin, *et-Tehkîkû't-tâm fî 'ilmi'l-keîâm*, Mektebetü'n-nahdeti'l-Misriyye, Kahire 1939.